

ЗАТЕНАЦЬКИЙ Д. В.,
кандидат юридичних наук,
науковий співробітник
(Науково-дослідний інститут вивчення
проблем злочинності імені академіка
В. В. Сташиса Національної академії
правових наук України)

УДК 343.98

ПСИХОЛОГІЧНА ПРИРОДА ТАКТИЧНИХ ПРИЙОМІВ, СПРЯМОВАНИХ НА АКТУАЛІЗАЦІЮ ІДЕАЛЬНИХ СЛІДІВ

Стаття присвячена дослідженню наукових основ тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів. Розглянуто вплив психології на формування та впровадження тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів. Розкрита сутність асоціативного зв'язку (асоціацій).

Ключові слова: асоціативний зв'язок (асоціація), пам'ять, актуалізація ідеальних слідів, мнемонічна допомога, система тактичних прийомів.

Статья посвящена исследованию научных основ тактических приемов, направленных на актуализацию идеальных следов. Рассмотрено влияние психологии на формирование тактических приемов, направленных на актуализацию идеальных следов. Раскрыта сущность ассоциативных связей (ассоциаций).

Ключевые слова: ассоциативная связь (ассоциация), память, актуализация идеальных следов, мнемоническая помощь, система тактических приемов.

The article is devoted to the scientific bases of tactics in order to keep perfect marks. The influence of psychology on the formation of the tactical techniques in order to keep perfect marks. The essence of associative relationships (associations).

Key words: Association (Association), memory, actualization ideal traces, mnemonic aid, system of tactics.

Вступ. Дослідження наукових (психологічних) основ тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів, має важливе значення для підвищення ефективності вирішення проблем, пов'язаних із завданнями кримінального судочинства в сучасних умовах. Вивчення природи ідеальних слідів сприяє розробці тактичних прийомів проведення слідчих дій – допиту, пред'явлення для впізнання, обшуку тощо.

Постановка завдання. У цьому плані важливим напрямом криміналістичної тактики у виявленні й одержанні повної, об'єктивної інформації (актуалізації ідеальних слідів) є дослідження саме наукового фундаменту розробки та впровадження тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів.

Результати дослідження. На нашу думку, система тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів, повинна включати такі прийоми: 1) постановка нагадувальних запитань; 2) пред'явлення (показ) речових і письмових доказів; демонстрація стимульного матеріалу; 3) демонстрація інших предметів, об'єктів, не пов'язаних зі злочином; 4) використання зображувальних можливостей допитуваного; 5) допит на місці події (місці вчинення злочину); 6) оголошення (ознайомлення) показань інших осіб; 7) оголошення результатів проведення інших слідчих дій. На наше переконання, запропонована система тактичних прийомів актуалізації

ідеальних слідів є найбільш типовою, кожен із елементів якої може бути достатньо ефективним, ураховуючи безсумнівно індивідуально-психологічні, процесуальні особливості особи. Водночас, застосовуючи ті або інші тактичні прийоми, варто брати до уваги те, що невміле й неправильне їх використання може призвести не до допомоги в пригадуванні, а до навіювання, підказки та іншого небажаного й забороненого наслідку. Це стосується, зокрема, ознайомлення з показаннями інших осіб, демонстрації стимульного матеріалу, відтворення звуко– та відеозапису, оскільки вони можуть справити сугестивний вплив на допитуваного.

Можливість актуалізації ідеальних слідів у пам'яті допитуваного, обшукуваного або того, хто впізнає, раніше сприйнятої інформації заснована на збудженні відповідних тимчасових нервових зв'язків – на асоціаціях (асоціативних зв'язках). В етимологічному розумінні слово «асоціація» походить від лат. *associatio* й означає «зв'язок», «з'єднання», тобто зв'язок між окремими нервово-психічними актами-уявленнями, думками, почуттями, внаслідок якого одне уявлення, почуття викликає інше [3, с. 43]. Асоціаціями в психології називаються тимчасові нервові зв'язки, що є відбиттям реальних зв'язків предметів і явищ дійсності [12, с. 128], або зв'язок між психічними явищами, за якого актуалізація одного з них тягне за собою появу іншого [22, с. 23]. Так, усі предмети і явища матеріального світу запам'ятовуються й відтворюються не ізольовано один від іншого, а у взаємозв'язку. Відтворення одних із них спричиняє відтворення інших, що зумовлено реальними зв'язками предметів і явищ, зокрема їх зв'язками в просторі й часі, відносинами подібності й відмінності між ними тощо. Під впливом цих об'єктивних зв'язків виникають тимчасові зв'язки в корі мозку, що є фізіологічною основою запам'ятовування й відтворення та являють собою те, що в психології розглядають як асоціації [15, с. 207].

Уперше наукове обґрунтування принципу асоціацій і розкриття їх психофізіологічного механізму та закономірностей, що становлять основу асоціацій, було дано І.М. Сеченовим, який зазначає, що асоціація має рефлекторну природу. Асоціація являє собою зазвичай послідовний ряд рефлексів, у якому кінець кожного попереднього зливається з початком наступного в часі. Асоціація – безперервний ряд доторкувань кінця попереднього рефлексу до початку наступного [19, с. 88]. Отже, асоціація – тимчасовий зв'язок, що виникає в результаті одночасної або послідовної дії двох або декількох подразників [13, с. 249]. Інакше кажучи, асоціація – це зв'язок між психічними явищами, при якому актуалізація (сприйняття, уявлення) одного з них спричиняє появу іншого [14, с. 28].

Учення про асоціації поклато початок так званій «асоціативній психології», що поширила принцип асоціації на всі психічні явища. Принцип асоціативного зв'язку зводиться до такого: якщо деякі психічні утворення виникли у свідомості одночасно або безпосередньо один за одним, то між ними утворюється асоціативний зв'язок, і повторна поява якогось із елементів цього зв'язку обов'язково викликає у свідомості появу всіх інших його елементів [20, с. 32].

Отже, необхідною й достатньою підставою для утворення зв'язку між двома уявленнями за асоціацією є одночасність їх появи у свідомості. Для утворення тимчасового зв'язку потрібен повторний збіг двох подразників у часі, для утворення асоціації потрібне повторення. Іноді багато повторень не дають результатів, а іноді, навпаки, зв'язок виникає з одного разу, якщо в корі великих півкуль мозку виник сильний осередок збудження, що полегшує утворення тимчасового зв'язку. Окрім цього, важливою умовою для утворення асоціації є ділове підкріплення, тобто включення того, що потрібно запам'ятати, застосування знань у процесі засвоєння [16, с. 179–180].

Оскільки ідеальний слід як результат відображення навколишньої дійсності являє собою уявний відбиток у пам'яті, то пам'ять є багаторівневим явищем, що включає процеси закріплення результатів взаємодії, збереження та відтворення ідеальних слідів. Пам'ять – це здатність створювати умовні зв'язки, зберігати й оживляти сліди цих умовних зв'язків [1, с. 5]. Загальним принципом запам'ятовування образів, думок, дій та інших відображень дійсності є принцип асоціативності, тобто виникнення й закріплення тимчасових зв'язків між матеріалом, що відображений. Людина ніколи не запам'ятовує окремий образ, а тільки у взаємозв'язку його із суміжними образами реальності або з тим, що є в пам'яті. Тобто запам'ятовування образу об'єкта відбувається шляхом з'ясування його зв'язку з об'єктами або явищами, які перебувають або в

одному просторі й часі з подібними предметами, або в порівнянні з предметами, явищами. Фізіологічною основою виникнення тимчасових зв'язків і їх зміцнення є формування та зміцнення рефлексів (нервових зв'язків) [23, с. 85].

Фізіологічною основою пам'яті є утворення й закріплення тимчасових зв'язків (асоціацій) у корі головного мозку з наступним їх поживленням (актуалізацією) [12, с. 128]. Запам'ятовування й відтворення ґрунтуються на утворенні та актуалізації тимчасових зв'язків у корі великих півкуль головного мозку під впливом як безпосередніх, так і словесних подразників і формуються залежно від змісту й характеру діяльності об'єкта [8, с. 28]. Так, у психології сформувався асоціативна теорія (асоціативний напрям)¹ у розумінні пам'яті.

Необхідно зазначити, що здатність постійно накопичувати інформацію й відтворювати її в необхідних обставинах є найважливішою особливістю людської психіки. Завдяки цій властивості людина може запам'ятати та зберігати сприйняту раніше інформацію, а згодом після закінченні певного часу її відтворити. Можна сказати, що в процесі сприйняття бере участь і пам'ять, але водночас пам'ять є й самостійним психічним процесом, пов'язаним зі сприйняттям, коли предмети навколишньої дійсності відтворюються за її відсутності. Якщо сприйняття – це початковий етап пізнавального процесу, відображення об'єктивної реальності, що діє на наші органи почуттів зараз, то пам'ять – це відображення об'єктивної реальності, але тієї, котра діяла в минулому [5, с. 124]. Збереження слідів події і явищ минулого в пам'яті є важливою умовою правильного відображення зовнішнього світу, умовою його пізнаваності.

Проте тимчасові нервові зв'язки, що встановилися в результаті сприйняття, не залишаються незмінними. У процесі різноманітної людської діяльності вони змінюються й ускладнюються, вступаючи в нові зв'язки з іншими залишковими збудженнями й реконструюючись, тобто перебуваючи під впливом досвіду, що весь час розширюється. Ось чому під час спогаду щораз має місце новий фізіологічний процес, що не є точною копією того, котрий мав місце під час сприйняття, і тому уявлення, відтворене в пам'яті, не є точною копією колишнього сприйняття, а є завжди трохи видозміненим [18, с. 190–192]. Отже, у результаті відображення дійсності деякі тимчасові зв'язки – асоціації – підсилюються, інші слабшають, що дає змогу судити про їх динамічний характер.

Одним із феноменів пам'яті є ненавмисне запам'ятовування, сутність якого полягає в тому, що під час цілеспрямованого сприйняття, окрім головного, в пам'яті відбиваються так звані «фонові» обставини, на які безпосередньо увага не зверталася [7]. У цьому розумінні великого значення для використання можливостей ненавмисного запам'ятовування набуває з'ясування його об'єктивних і суб'єктивних умов, які можуть відігравати роль певного стимулятора в «поживленні» асоціативних зв'язків і тим самим будуть сприяти відновленню ідеальних слідів. Отже, важливого теоретичного та практичного значення набуває адаптація закономірностей ненавмисного запам'ятовування до тактики слідчих дій. У зв'язку з цим можна використовувати для відновлення ідеальних слідів певні тактичні прийоми, які засновані на асоціативних зв'язках, будуть сприяти «поживленню» в пам'яті того, що допитуваний не пам'ятає і на що не звернув уваги, і дають змогу отримувати певну інформацію.

Принцип асоціації (асоціативного зв'язку) широко використовується в юридичній психології, а саме під час розгляду психологічних основ провадження окремих слідчих дій з метою найбільш ефективного здійснення пізнавальної діяльності. Закономірності асоціативних зв'язків використовуються й криміналістикою, зокрема, у процесі ідентифікації за ознаками зовнішності, криміналістичною тактикою – з метою одержання повної й достовірної інформації про розслідуваний злочин, викриття неправди, а також для усунення прогалин і неточностей, викликаних добросовісною помилкою особи, в пригадуванні забутого. Іншими словами, асоціативні зв'язки використовуються в тих випадках, коли особа (допитуваний, обшукуваний, той, хто впізнає) добросовісно помиляється (через суб'єктивні й об'єктивні чинники) та вважає, що повідомляє істину. Завдання слідчого полягає в тому, щоб спробувати усунути причи-

¹ Варто зазначити, що в науці немає єдиної завершеної теорії пам'яті. Існують також теорія гештальтизму, теорія діяльності, фізіологічна теорія, хімічна теорія, фізична, біохімічна, теорія нейронних моделей [17, с. 218–221].

ни перекручення істинного сприйняття (нейтралізувати помилки) і відновити дійсну картину події, що відбулася. Так, у процесі провадження окремих слідчих дій (пізнання істини, пізнання події злочину) відтворюється далеко не вся інформація, якою володіє особа (підозрюваний, обвинувачений, свідок та ін.). У більшості випадків у пам'яті людини залишається латентно відбита інформація, яка вважається втраченою, в результаті чого виникає необхідність у її актуалізації. У цьому зв'язку мобілізація пам'яті людини, надання допомоги їй у пригадуванні забутого – важливе завдання, що стоїть перед криміналістикою (криміналістичною тактикою). Для цього необхідна активна взаємодія слідчого, судді, прокурора з допитуваною особою, надання їй мнемонічної допомоги.

Мнемонічна допомога – це сприяння відновленню в пам'яті допитуваної особи забутого нею матеріалу. Кваліфікована мнемонічна допомога обшукуваній особі або такій, яка впізнає, може стати вирішальними засобами одержання достовірної інформації. Вона заснована на пожвавленні значенневих і просторово-часових зв'язків, асоціацій. Пожвавлення асоціацій за суміжністю, подібністю, контрастом, логічними зв'язками явищ, за структурно-функціональною об'єднаністю – основні прийоми мнемонічної допомоги. Однак під час надання мнемонічної допомоги (використання асоціацій) для відновлення в пам'яті забутого необхідно враховувати, як зазначають деякі вчені, тип пам'яті – образність, здатність до змістових (значенневих) асоціацій, індивідуальні особливості сенсорно-перцептивної системи [6, с. 155]. Так, якщо в людини переважає зорова пам'ять, то доцільно орієнтувати її спогади на асоціації за суміжністю в просторі. Варто мати на увазі, що забуте краще пригадає людина не стомлена, здорова й бадьора. Це доцільно враховувати під час виклику на допит, маючи на увазі й те, що прийоми відновлення в пам'яті забутого вимагають більше часу для допиту, ніж зазвичай [11, с. 307]. О.М. Васильєв звертає увагу на те, що коли в людини переважає словесно-логічний тип пам'яті, то необхідно їй порадити згадати, які думки про сприйману інформацію в неї були і що вона конкретно думала про неї безпосередньо в ході й після вчиненого злочину. Якщо в людини переважає моторний тип пам'яті, необхідно порекомендувати їй згадати, що свідок робив у момент обговорюваної на допиті події [2, с. 23].

У цьому плані й виявляється вплив психології як фундаменту в дослідженні проблеми, що розглядається. У криміналістичній літературі звертається увага на психологічну природу слідчої тактики, виходить, і тактичних прийомів [4, с. 78–83; 9, с. 124; 21]. Зокрема, В.Ю. Шепітько, розглядаючи поняття тактичного прийому, пропонує одну з його ознак – психологічний механізм реалізації, тобто його психологічну спрямованість, пов'язану з актуалізацією ідеальних слідів, відтворенням події, що відбулася, виявленням прихованого тощо. Роль психології визначається тим, що тактичні прийоми безпосередньо спрямовані на специфічний об'єкт – психіку людини. Розробка й побудова тактичних прийомів засновані на психологічних особливостях процесів сприйняття, пам'яті, мислення, тих або інших властивостях і станах, а зміст і механізм їх реалізації зумовлені необхідністю справити психологічний вплив з метою актуалізації [10, с. 112].

Висновки. Отже, зміст ідеальних слідів можна розкрити безпосередньо прийомами й способами спілкування як процесу обміну інформацією. У криміналістиці такі способи актуалізації ідеальних слідів розглядають як тактичні прийоми. Отже, знання та використання даних про закономірності сприйняття, запам'ятовування й відтворення (як стадій механізму формування ідеальних слідів) сприяють формуванню тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів.

Список використаних джерел:

1. Бочарова С.П. Память в процессах обучения и профессиональной деятельности / С.П. Бочарова. – Тернополь : Астон, 1997. – 352 с.
2. Васильев А.Н. Тактика допроса при расследовании преступлений / А.Н. Васильев, Л.М. Карнеева. – М. : Юрид. лит., 1970. – 208 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови. 250 000 слів / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Ірпін'я : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
4. Винберг А.И. О научных основах криминалистической тактики / А.И. Винберг // Известия высших учебных заведений. Серия «Правоведение». – 1965. – № 4. – С. 78–83.

5. Вітенко І.С. Основи загальної і медичної психології : [навч. посіб.] / І.С. Вітенко, Л.М. Дутка, Л.Я. Зименковська. – К. : Вища шк., 1991. – 271 с.
6. Еникеев М.И. Основы юридической психологии : [учеб. для студ. вузов, обучающихся по направлению и спец. «Юриспруденция»] / М.И. Еникеев. – М. : ПРИОР, 2001. – 414 с.
7. Зинченко П.И. Непроизвольное запоминание / П.И. Зинченко. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1961. – 562 с.
8. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология / В.Е. Коновалова. – Х. : Изд-во СПД ФЛ Вапнярчук Н.Н., 2006. – 176 с.
9. Коновалова В.Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя / В.Е. Коновалова. – К. : РИО МВД УСССР, 1973. – 124 с.
10. Коновалова В.Е. Криминалистическая тактика: теории и тенденции : [учеб. пособ.] / В.Е. Коновалова, В.Ю. Шепитько. – Х. : Гриф, 1997. – 256 с.
11. Криминалистика / под ред. А.Н. Васильева. – 3-е изд. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 494 с.
12. Кузин В.С. Психология : [учебник] / В.С. Кузин. – М. : Высш. шк., 1974. – 280 с.
13. Маклаков А.Г. Общая психология : [учеб. для вузов] / А.Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2005. – 583 с.
14. Психология : [словарь] / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
15. Психология : [учеб. пособ. для пед. ин-тов] / под ред. А.А. Смирнов и др. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во. Мин-ва просвещения РСФСР, 1956. – 576 с.
16. Психология : [учеб. пособ. для пед. ин-тов] / под ред. А.Г. Ковалева, А.А. Степанова, С.Н. Шабалина. – М. : Просвещение, 1966. – 446 с.
17. Психологія : [підручник] / [авт. кол.: Ю.Л. Трофімов та ін.] ; за ред. Ю.Л. Трофімов. – 3-тє вид., стереотип. – К. : Либідь, 2001. – 560 с.
18. Рудик П.А. Психология : [учебник] / П.А. Рудик. – М. : Учпедгиз, 1955. – 427 с.
19. Сеченов И.М. Избранные произведения : в 2 т. / И.М. Сеченов. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 1 : Физиология и психология / И.М. Сеченов ; ред. Х.С. Коштыянец. – 1952. – 770 с.
20. Скориніна О.В. Когнітивний стиль і пам'ять: парадокси дослідження : [монографія] / О.В. Скориніна, Т.Б. Хомуленко. – Х. : ІНЖЕК, 2003. – 231 с.
21. Чебуренков А.А. Общетеоретические положения и практические аспекты криминалистической тактики / А.А. Чебуренков. – М. : Юрлитинформ, 2008. – 240 с.
22. Юридическая психология : [терминологический словарь] / сост. : А.М. Бандурка и др. ; под ред. А.М. Бандурки. – Х. : Тимченко, 2005. – 432 с.
23. Юридична психологія : [підруч. для студентів юрид. вищ. навч. закл. і фак.] / за ред. В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко та ін. – К. : Ін Юре, 1999. – 352 с.

